

Patrycja Goryń

ORCID: 0000-0002-5674-7758
Uniwersytet w Białymstoku

OSOBY Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIAMI NOWYM ODBIORCĄ KULTURY?

PEOPLE WITH DISABILITIES A NEW RECIPIENT OF CULTURE?

| Abstrakt

Niniejszy artykuł stara się wskazać rolę dostępu do kultury osób z niepełnosprawnościami. Osoby te jako odbiorcy i twórcy kultury wielokrotnie potrzebują mniejszego lub większego wsparcia w swoim życiu. Odnosi się to także do możliwości realizacji różnorodnych ról społecznych, w tym roli odbiorcy szeroko rozumianej kultury. Na przykładach pokazane są działania, które włączają osoby z niepełnosprawnościami w krąg potencjalnych klientów instytucji kulturalnych. Jednocześnie działania te wpisują się w coraz silniejszy ogólnoswiatowy trend inkluzji wszystkich członków społeczeństwa w organizowanie aktywności na jak największej liczbie płaszczyzn związanych z życiem codziennym.

• Słowa kluczowe: osoby z niepełnosprawnością, kultura, dostępność.

| Abstract

This article tries to indicate the role of access to culture for people with disabilities. As recipients and creators of culture, these people often need more or less support in their lives. This also applies to the possibility of implementing various social roles, including the role of the recipient of broadly understood culture. The examples show actions that involve people with disabilities in the circle of potential

clients of cultural institutions. At the same time, these activities are part of the ever stronger global trend of inclusion of all members of society in organized activities on as many levels as possible with everyday life.

• **Keywords:** people with disabilities, culture, available.

| Wstęp

Współcześnie wydaje się, że dostęp do kultury jest zdefiniowany jako „materialna i umysłowa działalność społeczeństw oraz jej wytwory” (*Słownik języka polskiego...*) jest nieograniczony. Od czasu rozwoju radia i telewizji, a w ostatnich dziesięcioleciach także Internetu, można odnieść wrażenie, że każdy ma już dostęp do szeroko rozumianej kultury, tak w rozumieniu klasycznym, jak i w rozumieniu potocznym oraz biorąc pod uwagę wszystkie relatywnie nowe rozumienia sztuki i kultury (np. performans, który stał się znanym w kulturze zjawiskiem dopiero na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat). Jednakże, jeśli zastanowić się dogłębniej nad dostępem do kultury, może okazać się, że z różnorodnych powodów, od ekonomicznych poprzez wyznawane wartości, po aspekty zdrowotne, nie wszyscy ludzie i nie wszystkie grupy społeczne mają takie same możliwości dostępu do kultury, jak by mogło się wydawać. A gdy dolożyć do tego jeszcze problemy dostępu do kultury w małych miejscowościach związane z brakami w infrastrukturze i lokalną ofertą, to może okazać się, że z powodów niezależnych od jednostek, wiele z nich ma znacząco utrudniony, jeśli w ogóle uniemożliwiony dostęp do kultury.

| Osoby z niepełnosprawnościami

Aspekty ekonomiczne dostępu do kultury są relatywnie dość proste do omówienia i zrozumienia, gdyż są na co dzień obserwowane. Podobnie jest z ograniczeniami ze względu na miejsce zamieszkania, które warunkowane

jest lokalną ofertą zróżnicowaną tak geograficznie w naszym kraju, jak i zintensyfikowaną w dużych ośrodkach miejskich. O tyle bariery w dostępie do kultury, których podstawą są szeroko rozumiane problemy zdrowotne (i wynikające z nich różnice w funkcjonowaniu w społeczeństwie względem osób zdrowych lub przynajmniej niedoświadczających określonych ograniczeń), są zjawiskiem dużo bardziej skomplikowanym i silnie powiązanim z wieloma innymi sferami życia jednostek i ich otoczenia, w których osoby z niepełnosprawnościami zmagają się z problemami w pełnieniu ról społecznych (Niedbalski, Raclaw i Żuchowska-Skiba 2017b: 6). Jest to zjawisko tak różnorodne ze względu na wielość rodzajów niepełnosprawności i generowanych przez nie problemów, że ciężko jest tak naprawdę mówić o nim jako o czymś pojedynczym i dającym się jednoznacznie zdefiniować. W niniejszej pracy autorka chciałaby się skupić na tej części barier, które występują w dostępie do kultury i z którymi współczesne społeczeństwo próbuje sobie na różne sposoby radzić, tak poprzez swoje instytucje, jak i przez inicjatywy oddolne.

Wspomniane powyżej problemy zdrowotne są pojęciem bardzo nieostrym, z którym może kojarzyć się zarówno przeziębienie, jak i poważne problemy natury kardiologicznej czy neurologicznej. W Polsce i na świecie istnieje podstawowy podział w tym zakresie, który najogólniej dzieli problemy zdrowotne na te chwilowe, związane z krótkotrwałymi chorobami takimi jak np. infekcje bakteryjne czy wirusowe i na długotrwałe problemy zdrowotne, które można określić mianem niepełnosprawności rozumianej potocznie, jako „nieosiągnięcie pełnej sprawności fizycznej lub psychicznej” (*Słownik języka polskiego...*). Nie ma jednak jednej klarownej i wiążącej definicji osoby z niepełnosprawnościami. Wynika to m.in. z odrębnych podejść do tematu i różnych punktów widzenia występujących w różnych krajach i rejonach geograficznych oraz wielości dyscyplin naukowych, które analizują to zjawisko. Obecnie jednak chyba najszerzej obowiązującą definicją i będącą podstawą do dalszych rozważań jest definicja użyta w Konwencji Praw Osób Niepełnosprawnych (Konwencja ONZ: art. 1): „Do osób niepełnosprawnych zalicza się te osoby, które mają długotrwałe naruszoną sprawność fizyczną, umysłową, intelektualną lub w zakresie zmysłów co

może, w oddziaływaniu z różnymi barierami, utrudniać im pełny i skuteczny udział w życiu społecznym, na zasadzie równości z innymi osobami”¹. Dla porównania można przytoczyć definicję stosowaną dotychczas przez Główny Urząd Statystyczny (GUS 2019: 212), który do osób niepełnosprawnych zalicza jednostki powyżej 16 roku życia, które posiadają orzeczenie o stopniu niepełnosprawności lub niezdolności do pracy. Z metodologicznego punktu widzenia definicja GUS-u jest bardzo ostra i niedyskusyjna, jednakże przy jej stosowaniu umykają całe rzesze jednostek, które nie posiadają formalnego dokumentu, jednak spełniają wszystkie inne kryteria przynależności do omawianej zbiorowości. Dodatkowo powszechne w naszym kraju jest powtarzanie, że instytucje orzekające o niepełnosprawności lubią obywateli „uzdrowiać”, przez co jeszcze wzmacniają przekazy medialne (*ZUS uzdrowił ciężko chorego...*).

Definicja zawarta w Konwencji Praw Osób Niepełnosprawnych, poza regulowaniem prawnego postrzegania osób z niepełnosprawnościami, jest także pewnego rodzaju manifestacją przejścia z nurtu jednostkowego na nurt społeczny w zakresie zjawiska niepełnosprawności, jako elementu życia całego społeczeństwa. Przy podejściu indywidualnym można było powiedzieć, że problem zdrowotny, czy też problem z wykonywaniem ról społecznych znajduje się „(...) w samej jednostce, a jego przyczyny dostrzega się w funkcjonalnych ograniczeniach lub psychologicznych ubytkach, będących skutkiem niepełnosprawności” (Niedbalski, Raław i Żychowska-Skiba 2017a: 9-10). Dotychczas w związku z powyższym panowało dążenie do normalizacji w każdym zakresie życia (Niedbalski, Raław i Żuchowska-Skiba 2017b: 5), którego celem było jak najszersze włączenie w „normalny” nurt życia osób

---

¹ Warto zwrócić uwagę, że chociaż naruszenie sprawności zmysłów jest naruszeniem fizycznym ludzkiego organizmu to Konwencja ONZ wymienia je odrębnie. Może być to spowodowane tym, że chociażby w Polsce jeszcze w latach dziewięćdziesiątych osoba niepełnosprawna to osoba poruszająca się na wózku lub o kulach, a osoba niewidoma była określana potocznie jako ślepy itp., co powodowało, że niewidomy nie był postrzegany jako niepełnosprawny tak samo jak głuchy czy osoba z zespołem Downa, gdyż byli oni postrzegani jako odrębne grupy bez wspólnego mianownika.

z niepełnosprawnościami. Przy takim postrzeganiu pojawiał się także kolejny wątek – jednostki z niepełnosprawnością stale spotykały się z szeroką siecią instytucji i powszechnie utrwalonych form, i zasad funkcjonowania, a gdy nie przystawały w odpowiednim stopniu do wyznaczonych ram, mogły podlegać wykluczeniu i stygmatyzacji (Nosal 2015: 2), m.in. poprzez tworzenie specjalnie dla nich całych zakładów pracy, wysyłanie dzieci z niepełnosprawnościami do specjalnie tworzonych dla nich placówek edukacyjnych i wskazywanie takich miejsc jako jedynych, gdzie te osoby będą mogły dobrze funkcjonować, gdyż będą otoczone osobami z takimi samymi lub bardzo podobnymi problemami i nie będą czuły się wyobcowane. Podejście to powoli się zmienia i jest zastępowane przez docenienie różnorodności i zmianie aktora odpowiedzialnego za radzenie sobie z problemem niepełnosprawności, która także przestała być definiowana przez pryzmat, niezbyt dobrze kojarzącego się pojęcia niepełnosprawności, a zostaje zastąpiona określeniami takimi jak: „osoba o szczególnych potrzebach” (Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnieniu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami). Kiedyś to jednostka określana mianem osoby niepełnosprawnej musiała szukać rozwiązań i samodzielnie docierać do instytucji, które mogłyby jej pomóc w codziennym życiu. Indywidualna nieporadność, obiektywne czynniki zewnętrzne, skupienie sił na walce z chorobą i wiele innych powodów miało wpływ na bardzo różne funkcjonowanie jednostek i ich rodzin w społeczeństwie. Niewątpliwie wpływało to także na dostęp do kultury, a raczej ograniczenie tego dostępu do kanałów oferowanych przez media dostępne w domu i dostosowane do odbiorcy z niepełnosprawnościami (brak komputera z oprogramowaniem udźwiękowiającym odcinała osobę niewidomą od zasobów oferowanych w Internecie, a brak programów z audiodeskrypcją lub tłumaczonych na język migowy odcinał osobę niesłyszącą nawet od codziennych wiadomości, nie wspominając o możliwości obejrzenia wybranego filmu).

Obecnie niektórzy badacze problem niepełnosprawności ujmują jako konstrukt społeczny, dzięki któremu możliwe jest przeniesienie odpowiedzialności za inkluzję osób z niepełnosprawnościami do społeczeństwa, właśnie na to społeczeństwo. „Niepełnosprawność traktowana jest jako rezultat istniejących barier uniemożliwiających osobom z deficytami sprawności, pełne

uczestnictwo w życiu społecznym” (Niedbalski, Raclaw i Żuchowska-Skiba 2017b: 6). W konsekwencji osoby z niepełnosprawnościami „(...) pozostają wykluczone lub mają ograniczony dostęp do głównych instytucji życia społecznego” (Niedbalski, Raclaw i Żuchowska-Skiba 2017a: 12) takich jak właśnie chociażby instytucje kultury. Jednakże, społeczeństwo nie pozostało bierne, gdyż poza zmianą podejścia do zjawiska niepełnosprawności, pojawiła się także zmiana w nazywaniu osób z problemami zdrowotnymi, już nie osobami niepełnosprawnymi, a osobami z niepełnosprawnością (nie wspominając, że określenie kogoś „inwalidą” przeszło ewolucję z nienacechowanego negatywnie określenia, do postrzeganego wręcz jako obraźliwe). Stan zdrowia i możliwości funkcjonowania w społeczeństwie przestają być podstawowymi cechami opisującymi daną jednostkę, a stają się jednymi z wielu, które wcale nie muszą być pierwszoplanowe i determinujące przebieg życia. Niewątpliwie na zmianę tego paradygmatu miała wpływ technologia, która znacząco wsparła poprawę funkcjonowania wielu osób poprzez powszechny dostęp do urządzeń specjalistycznych, ale także duże znaczenie miał rozwój Internetu, który na szeroką skalę pozwolił rozprzestrzeniać się informacjom o jednostkach, które pomimo przeciwności losu prowadzą relatywnie normalne życie i już bez większych problemów są w stanie realizować swoje marzenia i plany życiowe.

Poza zmianą określenia zmienia się także podejście do problemów i barier, na które w codziennym życiu napotykają osoby z niepełnosprawnościami. Dotychczas były to problemy jednostki i jej najbliższego otoczenia. Obecnie, jak już wspomniano wyżej, to społeczeństwo bierze na siebie odpowiedzialność związaną z podejmowaniem działań, na rzecz likwidacji zdiagnozowanych barier i rozwiązywania dostrzeganych problemów. Co prawda konkretne działania są z reguły w jakiś sposób uśrednione i nigdy nie są skierowane do wszystkich potrzebujących, gdyż nie zaspokajają potrzeb całych grup, a jedynie jej „uśrednionych członków”. Widać to wyraźnie na przykładzie dostosowań architektonicznych – przeciętny podjazd dla wózków inwalidzkich nie zawsze umożliwia dostanie się do budynku osobom poruszającym się nietypowymi wózkami w zakresie parametrów technicznych.

| Osoba z niepełnosprawnościami odbiorcą kultury

Wspomniana powyżej zmiana podejścia w społeczeństwie do osób z niepełnosprawnościami i ich problemów z dostępem do wszystkich sfer życia, i możliwości wypełniania wszystkich ról społecznych, stała się także jednym z impulsów do zmiany podejścia do osoby niepełnosprawnej – jako odbiorcy kultury. Pomijając kwestie dostępności architektonicznej, która jest zapewniana wszędzie tam, gdzie jest to możliwe z powodów obiektywnych i subiektywnych, a wymogi dostępności w tym zakresie są elementem wszystkich nowo powstających budynków w naszym kraju (uwzględniając dodatkowo Ustawę z 2019 roku, mówiącą o obowiązku zapewniania dostępności przez instytucje finansowane ze środków publicznych, można założyć, że za kilka lat wszystkie publiczne instytucje działające w obszarze kultury będą dostępne). Pozostaje jeszcze bardzo duża sfera innych rodzajów dostępności, które umożliwiają osobie z niepełnosprawnościami zostanie, jeśli nie pełnoprawnym odbiorcą kultury, to przynajmniej w ogóle umożliwiają z nią jakikolwiek kontakt. Jednakże powyższe stwierdzenie jest tak naprawdę bardzo dużym ogólnikiem, gdyż zakwalifikowanie kogoś do grona osób z niepełnosprawnościami oznacza ni mniej, ni więcej, że osoba posiada jakieś deficyty zdrowotne. Problem jednak pojawia się wtedy, gdy próbuje się przeanalizować katalog chorób, które kwalifikują kogoś to omawianej zbiorowości. Okazuje się, że katalog schorzeń jest ogromny, a gdy jeszcze weźmie się pod uwagę, że różne choroby niejednolicie wpływają na pojedyncze jednostki oraz występują w różnym nasileniu, to nie da się powiedzieć, że osoby niepełnosprawne tworzą jednolitą zbiorowość (poza posiadanymi problemami zdrowotnymi w ogóle i najczęściej legitymowaniem się odpowiednim dokumentem potwierdzającym ten fakt). Nie da się także w sposób kompleksowy i jednolity wspierać ich i pomagać rozwiązywać problemy przez nich napotykaną, gdyż z zupełnie innymi problemami będzie spotykał się człowiek ze spektrum autyzmu, a zupełnie z innymi osoba z niepełnosprawnością ruchową wywołaną schorzeniem neurologicznym, a są to tylko dwa przykłady, z tak naprawdę nieskończonej liczby możliwych kombinacji dysfunkcji o podłożu zdrowotnym. W związku z powyższym ciężko nie zgodzić się ze stwierdzeniem, że społeczna aktywność

osób z niepełnosprawnościami „(...) pozostaje ona zdefiniowana przez szeroko rozumiane struktury społeczne – infrastrukturę, aktywność poszczególnych podmiotów czy obowiązujące wzorce zachowań. Jednocześnie działalność w ramach tych struktur ma charakter jednostkowy i może różnić się w zależności od postawy osoby niepełnosprawnej. To od konkretnej osoby zależy, w jaki sposób wykorzystuje ona swoje szanse życiowe” (Nosal 2015: 3).

Takie zróżnicowanie napotykanych z jednej strony barier, a z drugiej strony oczekiwań prowadzi do podejmowania bardzo wielu, czasem wydawałoby się odległych, działań, które mają na celu zwiększenie dostępności kultury dla osób z niepełnosprawnościami. Chcąc w jakiś sposób podzielić rodzaje dostosowań i rodzaje niepełnosprawności, do jakich są one kierowane, można przyjąć na potrzeby niniejszej pracy bardzo uproszczony podział na niepełnosprawności: sensoryczne (obejmujące przede wszystkim niepełnosprawności wzroku i słuchu), niepełnosprawności ruchowe, niepełnosprawności poznawcze (obejmujące w głównej mierze niepełnosprawności określane jako spektrum autyzmu) oraz pozostałe niepełnosprawności, które w zakresie dostępu do kultury nie potrzebują szczególnych działań odmiennych od osób bez niepełnosprawności (osoba z cukrzycą spełnia wszystkie przesłanki do zaliczenia jej do grona osób z niepełnosprawnościami, jednak to schorzenie – przy założeniu, że nie wywołało dodatkowych powikłań – nie wpływa negatywnie na dostęp do kultury).

Opierając się na przykładach, które można było zaobserwować w ostatnich latach m.in. w województwie podlaskim, można z pewną dozą ostrożności stwierdzić, że instytucje kultury coraz szerzej otwierają się na osoby z niepełnosprawnościami, jako na kolejną grupę odbiorców. W kinach pojawiają się seanse z audiodeskrypcją, które pozwalają na lepszy odbiór filmów przez osoby z niepełnosprawnością wzroku, pewne elementy różnego rodzaju wystaw są udostępnione jako eksponaty, z którymi można zapoznać się za pomocą dotyku, pojawiają się makiety trójwymiarowe i tyflomapy, które przybliżają odbiorcom wystawy (przykładem jest muzeum w Poznaniu „Brama Poznania ICHOT”, które na swoich salach wystawienniczych ulokowało także trójwymiarowe makiety okresów historycznych). Osoby niesłyszące mają do dyspozycji plecaki, które poprzez wibracje przekazują im dźwięk

(urządzenia tego typu towarzyszyły w 2018 roku niesłyszącym uczestnikom festiwalu muzycznego Pol'and'Rock) (Bednarek 2018). Wprowadzenie usługi typu video tłumacza (usługa ta wykorzystuje zdalną dostępność tłumaczy języka migowego, a do jej pełnego działania wystarczy odpowiednia aplikacja oraz urządzenie z kamerą, mikrofonem i głośnikami typu smartphone czy tablet), pozwala w większym stopniu niż dotychczas osobom posługującym się językiem migowym, być czynnym uczestnikiem wielu przedsięwzięć naukowych i kulturalnych, które do tej pory były dostępne jedynie poprzez stosowanie zastępczych kanałów komunikacji oraz czytania z ruchu warg. Pojawiają się miejsca, gdzie osoby z niepełnosprawnościami poznawczymi mogą w dogodniejszych dla siebie warunkach zapoznać się z ofertą części instytucji kultury (zmiana oświetlenia na ciemniejsze czasem jest wystarczającym zabiegiem, by osoby ze spectrum autyzmu mogły dużo swobodniej zapoznać się z ekspozycjami).

Nie bez znaczenia pozostaje także praca organizacji pozarządowych, które swoją codzienną działalność opierają na wspieraniu osób z różnymi rodzajami niepełnosprawności. Ich inicjatywy oraz obustronna chęć współpracy z lokalnymi instytucjami kultury ma szansę zaowocować tym, że osoby z niepełnosprawnościami nie tylko zostały stałymi odbiorcami oferowanych usług i produktów, ale także w pewnym sensie stały się twórcami kultury poprzez uczestnictwo w organizowanych warsztatach. Podczas takich spotkań uczestnik zapoznawany jest z nowymi, określonymi technikami artystycznymi i za ich pomocą tworzy swoje małe dzieła sztuki, tak jak ma to miejsce m.in. w białostockiej Galerii Arsenał, która współuczestniczy w Festiwalu „Kultura bez Barrier” (*Galeria Arsenał...*). Działania te nie mają tylko charakteru lokalnego. Wspomniany wyżej Festiwal „Kultura bez Barrier” (organizowany przez Fundację Kultura bez Barrier) jest działaniem ogólnopolskim, w ramach którego w wielu miastach w kraju, uczestniczą różne grupy odbiorców. Oferta festiwalu jest przygotowana w sposób dostępny do specyficznych potrzeb różnych grup odbiorców, w tym dla seniorów, rodzin z dziećmi, osób ze spectrum autyzmu, osób z niepełnosprawnością wzroku i wielu innych, które w standardowy sposób nie są w stanie korzystać z ofert instytucji kultury.

| Podsumowanie

Powyższe przykłady, a także wieloletnie działania, które czasem są nieuświadomiane lub też niedostrzegane (jak chociażby to, że już w latach dziewięćdziesiątych część audycji nadawanych przez telewizję publiczną było wspartych tłumaczeniem na język migowy), oraz bardzo prężny rozwój techniki i technologii powoduje, że osoby z niepełnosprawnościami są w stanie być odbiorcami kultury w dużo większym zakresie niż dotychczas. Dodatkowo sami zainteresowani w badaniach prowadzonych, np. w województwie wielkopolskim wskazywali, że na tle innych instytucji, poziom usług oferowanych przez instytucje kultury takie jak: biblioteki, kina, teatry, domy kultury itp. ich zadowala, a zaspokojenie ich potrzeb jest dobre lub nawet bardzo dobre (Nosal 2015: 10).

Jednak czy osoby z niepełnosprawnościami są nowymi odbiorcami kultury? Ciężko na to pytanie odpowiedzieć twierdząco, jednak nie da się nie zauważyć, że osoby z niepełnosprawnościami stały się innym typem odbiorcy niż dotychczas, a instytucje kultury odgrywają coraz ważniejszą rolę w procesie integracji osób z niepełnosprawnościami z resztą społeczeństwa (tamże). Ich dostęp za pomocą Internetu czy mediów społecznościowych jest prawie niczym nieograniczony, zabezpieczenie prawne (jak chociażby Ustawa traktująca o dostępności cyfrowej, która została wprowadzona w życie w 2019 roku) oraz coraz większa świadomość społeczeństwa o istnieniu zbiorowości o specyficznych potrzebach, które można zaspokoić wcale nie tak relatywnie wielkimi nakładami finansowymi, powoduje, że osoby z niepełnosprawnościami są stale brane pod uwagę jako jedna ze standardowych grup odbiorców usług i produktów oferowanych przez instytucje kultury. Jest to o tyle długofalowy proces, który zachodzi w różnych sferach, w różnym tempie, w związku z czym może być niezauważalny lub efekty widoczne są tylko dla grup osób zainteresowanych tym tematem ze względu na swój stan zdrowia lub kogoś w swoim otoczeniu.

Niewątpliwie dodatkowym elementem pozwalającym osobom z niepełnosprawnością szerzej włączyć się w odbiór kultury, a często także ją tworzyć, są wszelkiego rodzaju akcje edukacyjne oparte na kulturze, obejmujące zajęcia

warsztatowe, interakcje twórców z odbiorcami, współuczestniczenie w performansach i kształtowanie kultury przy każdej możliwości, która docelowo lub w pewnym sensie przez przypadek, umożliwia pełne uczestnictwo osób z niepełnosprawnościami, które dzięki temu mogą w coraz większym zakresie pełnić coraz bardziej różnorodne role społeczne.

| BIBLIOGRAFIA

1. Bednarek A., (2018), *Niesłyszący usłyszeli muzykę. Niezwykły gadżet, który pozwolił ją dosłownie poczuć*, <https://tech.wp.pl/nieslyszacy-uslyszeli-muzyke-niezwykly-gadzet-ktory-pozwolil-ja-doslownie-poczuc-6296984266638977a>, [dostęp: 2 listopada 2019].
2. Galeria Arsenał. *Festiwal „Kultura bez Barrier”*, <https://galeria-arsenal.pl/edukacja/festiwal-kultury-bez-barrier-2019>, [dostęp: 3 listopada 2019].
3. Galeria Arsenał. *Warsztaty z cyklu sztuka szuka człowieka*, <https://galeria-arsenal.pl/edukacja/warsztaty-z-cyklu-sztuka-szuka-czlowieka-poswiecone-barwieniu-naturalnemu>, [dostęp: 3 listopada 2019].
4. Główny Urząd Statystyczny, (2019), *Aktywność ekonomiczna ludności Polski IV kwartał 2018 roku*, Warszawa, GUS.
5. Konwencja ONZ o prawach osób niepełnosprawnych przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych 13 grudnia 2006 roku.
6. Niedbalski J., Raclaw M., Żuchowska-Skiba D., (2017a), *Wstęp. Współczesne perspektywy postrzegania niepełnosprawności*, [w:] J. Niedbalski., M. Raclaw, D. Żukowska-Skiba, *Oblicza niepełnosprawności w teorii i praktyce*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
7. Niedbalski J., Raclaw M., Żuchowska-Skiba D., (2017b), *Wstęp. Kierunek nowego paradygmatu niepełnosprawności*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia sociologica”, nr 60.
8. Nosal P., (2015), *Instytucje i relacje międzyludzkie. O zaspokojeniu potrzeb społecznych osób niepełnosprawnych*, „Niepełnosprawność i Rehabilitacja”, R. XV, nr 1.
9. *Słownik języka polskiego – PWN*, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/kultura.html>, [dostęp: 5 maja 2020].
10. Ustawa z dnia 19 lipca 2019 r. o zapewnieniu dostępności osobom ze szczególnymi potrzebami. Dz.U. 2019 poz. 1696.

11. *ZUS uzdrowił ciężko chorego mężczyznę*, (2018), <https://uwaga.tvn.pl/repor-taze,2671,n/zus-uzdrowil-ciezko-chorego-mezczyzne-oficjalna-strona-programu-uwaga-tvn,276565.html>, [dostęp: 5 maja 2020].